

УДК 330.341.2:005.332.4(477)

Цибульська Е. І.

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ

Досліджено теоретичні питання формування механізму інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу. Показано, що для перехідної економіки України характерне різке підвищення витрат утримання формальних інститутів та виникнення людей, що присвоюють трансформаційну інституціональну ренту.

Ключові слова: механізм, адаптація, інституціональні зміни, економіка перехідного типу, трансформаційна рента.

Постановка проблеми. Процеси трансформації України в напрямку до ефективного ринку зачіпають не тільки економіку, але й інституціональну структуру суспільства. Процеси переходу економіки хворобливі і роблять національну економіку нерівноважною й дуже уразливою до змін зовнішнього середовища, що позначається на рівні її міжнародної конкурентоспроможності. Окрім цього ефективне функціонування економіки України як елемента світового соціально-економічного простору залежить від ступеня адаптації діючою інституціональною системою з характеристиками зовнішнього інституціонального середовища. В умовах інтенсивного зовнішнього впливу збереження інституціональної стабільності потребує багаторазового зміцнення системи ринкових інститутів, посилення її інтегративних якостей. У той же час накопичений досвід інституціональних змін продемонстрував, що інституціональні перетворення, які здійснюються державою, дають позитивні результати тільки після того, як привнесені інститути перетворюються в елементи власного змісту. Вищевказані міркування змушують привертати увагу до еволюційного шляху та механізму інституціонального розвитку економічних систем перехідного типу. Від ефективності механізму інституціональної адаптації залежить якість інституціонального розвитку економічної системи, а в кінцевому рахунку, на думку В. П. Решетило, економічне зростання і збільшення економічного потенціалу країни [1, с. 24-25].

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми виникнення і розвитку соціально-економічних інститутів привертали увагу вчених на протязі всієї історії суспільної думки. Закономірності інституціональних змін досліджували К. Маркс, Г. Спенсер, Т. Парсонс, К. Менгер, Й. Шумпетер, Д. Кондратьєв, Ф. Хайек. Еволюційний розвиток інститутів отримав всебічне відображення в працях Т. Веблена, який звернув увагу на існування взаємозв'язку між процесами адаптації інститутів, індивідуумів та розвитком соціально-економічної системи. Згідно з поглядами вченого, еволюція суспільного устрою представляє процес відбору соціально-економічних інститутів, який, в свою чергу, відбувається внаслідок вимушеного пристосування індивідуумів до оточення, що змінюється [2, с. 200]. Досліджуючи еволюцію соціально-економічних інститутів, Т. Веблен проаналізував наступні взаємозалежності:

- адаптація індивідуумів і виникнення нових інститутів;
- адаптація індивідуумів до інституціональних змін;
- адаптація інститутів до обставин, що змінилися (включаючи зміни інших інститутів);

- адаптація інститутів і розвиток соціально-економічної системи.

Еволюційний розвиток інститутів дістав подальше всебічне відображення в працях Д. Нортона, який показав, що ключовим чинником інституційних змін виступає конкуренція [3, с. 9]. Цю точку зору підтримують Р. Нельсон, С. Уїтнер, Д. Ходжсон. Значний вклад в розробку теорії інституційних змін перехідної економіки внесли вітчизняні автори Т. Артьомова, С. Архіреєв, Г. Ватаманюк, В. Геєць, В. Голиков, А. Гриценко, В. Дементьєв, П. Єщенко, В. Липов, В. Мандибур, В. Малий, О. Прутська, В. Тарасевич, А. Чаусовський, О. Яременко. Зокрема О. Яременко виділяє основні етапи інституціональної трансформації економіки перехідного типу:

- 1) інституціональний «перегрів», безструктурна діяльність і ламання застарілих інститутів;
- 2) виникнення і негативна свобода нових видів діяльності;
- 3) бюрократизація і формалізація нових видів діяльності;
- 4) глибока професіоналізація нових видів діяльності, їх повноцінна інституціональна ізоляція і формування на цій основі збалансованої інституціональної системи [4, с. 7].

Виділення невирішеної проблеми. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених розвитку соціально-економічних інститутів, існує ряд аспектів еволюційного інституційного розвитку, що потребує подальших досліджень. Зокрема, відносно мало уваги приділяється проблемам інституційної адаптації, яка виступає ключовим елементом еволюційного процесу. Закономірності механізму інституціональної адаптації економічних систем перехідного типу потребують глибоких і всебічних досліджень.

Мета дослідження. У зв'язку з цим метою дослідження виступає уточнення впливу адаптаційних процесів на інституціональний розвиток економіки в сучасних умовах, а також спроба дослідження механізму інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу.

Викладення основного матеріалу. Як вже зазначалося вище, результат інституціональної адаптації економічної системи проявляється в рівні її інституційного розвитку, а в кінцевому рахунку в рівні міжнародної конкурентоспроможності. Можна привести масу прикладів негативного результату інституціональної адаптації економічної системи, що призвела до погіршення процесу її розвитку. За оцінками Світового Банку, щорічно лише на хабарі у світі витрачається 1 трильйон дол. США, що відповідає 3% глобальному ВВП [5, с. 15]. Якщо спробувати оцінити всю суму економічних втрат внаслідок неефективних

інститутів (упущені інвестиційні проекти, нечесність при складанні держзамовлень, неефективні державні видатки), вийде число, що значно перевищує розрахунки Світового Банку. Інститути є основою ринкової економіки. Досвід економічного розвитку інших країн показує, що наявність ефективних і добре функціонуючих інститутів корелює з економічним зростанням країни та з її глобальним рівнем конкурентоспроможності.

Спробуємо дати оцінку результатам інституціональної адаптації України, економіка якої знаходиться в стані трансформації до розвинених ринкових відносин. Оцінку результатів адаптації проведемо на основі динаміки індексу глобальної конкурентоспроможності України за 2000-2013 рр., а також в розрізі основних компонентів інституціональної складової індексу глобальної конкурентоспроможності України за 2009-2013 р. За 2000-2013 рр. індекс глобальної конкурентоспроможності України значно погіршився, якщо в 2000 р. Україна займала 56 місце, то у 2013 р. – вже 84 [6]. Левову частину в таку негативну динаміку внесла саме інституційна складова індексу конкурентоспроможності: погіршення відбулося на 66 позицій. Якщо у 2001 році інституційна складова конкурентоспроможності України займала 71 місце у світі, то в 2011р. – уже 131 серед 135 країн, в 2012 р. – 132 серед 144 країн, а в 2013 р. – 137 серед 148 країн. На непродумані з боку держави трансформаційні процеси в економіці України наклалися наслідки трансформацій у державі внаслідок глобальної кризи. Це привело до резонансу, що виявився в різкому погіршенні якості інституціонального розвитку та адаптації інституціональної системи України до викликів часу, про що свідчать дані табл. 1. Дослідження якості інституціональної адаптації України велось по динаміці компонентів інституціональної складової індексу глобальної конкурентоспроможності. Розглянуті компоненти складають основні елементи механізму інституціональної адаптації України.

Таблиця 1
Оцінка якості інституціональної адаптації України за 2009-2013 р. [6]

Компоненти інституціональної складової індексу глобальної конкурентоспроможності (основні елементи механізму інституціональної адаптації)	Роки				
	2009	2010	2011	2012	2013
1. Права власності	123	135	137	134	143
2. Необґрунтованість державних видатків	98	129	126	117	122
3. Корупція, хабарі	127	127	134	133	130
4. Незалежність судової влади	119	134	134	124	139
5. Тягар державного регулювання	91	125	130	135	137
6. Рівень дотримання правових норм					
в урегулюванні суперечок	–	138	138	141	144
7. Ступінь виконання урядових інструкцій	–	138	135	139	146
8. Рівень відповідальності фірм	118	130	126	124	130
9. Рівень стандартів аудита й звітності	113	128	133	122	130
10. Захист інтересів міноритарних акціонерів	129	138	138	141	146

Зіставлення динаміки індексу глобальної конкурентоспроможності України за 2000-2013 р., а також основних компонентів інституціональної складової індексу глобальної конкурентоспроможності України за 2009–2013 р., дозволив автору дійти висновку про те, що низька якість інституціональної адаптації країни є основним гальмом забезпечення високого рівня національної конкурентоспроможності. Найбільш проблемними залишаються питання виконання урядових інструкцій на місцях (146 місце з 148), захисту інтересів міноритарних акціонерів (146 місце), рівня дотримання правових норм в урегулюванні суперечок (144 місце), питання захисту прав власності (143 місце). Наведені цифри свідчать про відсутність ефективного механізму реалізації інституціональних норм у країні, а отже низьку якість інституціональної адаптації. -

Негативна динаміка за п'ять років рейтингів основних елементів інституціонального механізму таких, як необґрунтованість державних видатків, корупція і хабарі, незалежність судової влади, надають можливість автору припустити, що в економічній системі перехідного типу різко збільшуються витрати на утримання формальних інститутів і виникають люди, які присвоюють інституціональну трансформаційну ренту. Останню можливо проілюструвати прикладом із історії, коли хтось любив встановлення арки, яка давала за певну плату виключне право на в'їзд в місто. Ліцензування та різного роду збори є із цієї ж серії.

Перехідний період економічної системи характеризується зміною базових, системоутворюючих інститутів суспільства. Отже, для нього характерна інституціональна нерівновага [7, с. 87]. Оскільки ці інститути хоча різною мірою, але зачіпають усі шари населення, то вони по-різному будуть прагнути змінити існуючий «порядок» перехідного періоду. На активність людей (гравців) порушити інституціональне середовище (рівновагу) надає суттєвий вплив розуміння і можливість отримувати інституціональну трансформаційну ренту. На жаль, держава та її служителі (чиновники) мало чим відрізняються в поведінці від звичайних громадян з егоїстичним мисленням. Але якщо останні можуть збільшувати свій дохід за рахунок надання додаткових послуг, то державні чиновники збільшують «свої» доходи за рахунок створення нових організаційних структур, інструкцій, форм, правил. Фінансування ж таких нововведень ведеться із держбюджету, «обґрунтованих» позабюджетних фондів та ліцензійно-зборових платежів. Окрім цього державні чиновники можуть збільшувати свої «доходи», а по суті інституціональну трансформаційну ренту за рахунок отриманих хабарів, корупційних виплат, «відкатів». Інституціональна трансформаційна рента може виражатися не тільки в грошовому ефекті, але й в зміні соціального статусу, можливостях, інших благах. Не один ініціатор перебудови ні в одній країні не остався без якоїсь частки цієї інституціональної трансформаційної ренти.

В економічній системі перехідного типу існує протиріччя між «старими» та «новими» інститутами. Неузгодженість між «старими» та «новими» інститутами, викликана радикальною та швидкою ламкою попередньої інституціональної системи, може призвести до катастрофічних наслідків, як було, наприклад, в революційний час 1917 року, а також в ряді країн при проведенні поточної радикальної реформи. Щоб криза не перетворилася в

катастрофу, в перехідний період необхідно або не руйнувати, або створити новий, якщо це можливо суспільний стабілізатор – свого роду «якір». Специфічні умови кожної країни визначають вибір конкретного стабілізуючого інституту-«якоря». Особлива роль тут відводиться перехідним інститутам – інститутам, котрі з однаковим ступенем ефективності та «живучості» можуть існувати в різних історичних періодах. Незалежно від часу вони більш менш стійкі і більш впливові та нейтральні до змін. Консервативність, тобто збереження є їх відмітною ознакою. На Заході, як відомо, консервативно-релігійні традиції та цінності виконують роль більш менш стійкого стабілізатору. Таким чином, для формування ефективного механізму інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу необхідно відвести особливу стабілізуючу роль консервативно-релігійним традиціям і цінностям цієї системи, які існували в попередній період. Такі неформальні інститути поліпшують процес інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу.

Провідним інститутом ринкової економіки виступає інститут приватної власності. Якщо розглядати транзитивну економіку України, то «новий» для неї інститут приватної власності відчуває найбільший тиск з боку «старих» інститутів планової роздаткової економіки. Результатом цього тиску є слабка гарантія з боку держави захисту прав власності, в тому числі інтелектуальної, захисту інтересів міноритарних акціонерів. Яскравим підтвердженням цієї тези є динаміка рейтингу захисту прав власності та інтересів міноритарних акціонерів в Україні з боку держави за 2009-2013 рр. Якщо в 2009 році рейтинг країни в галузі захисту прав власності був на 123 місці, то в 2013 році вже на 143 місці – мінус двадцять позицій. Із захистом прав міноритарних акціонерів справа ще гірша. В 2009 році країна посідала 129 місце, в 2013 році аж 146. Якщо не гарантувати права власності, бізнес не буде інвестувати в модернізацію активів, і буде виводити капітал з національної економіки, що і відбувається у формі «втечі» капіталу закордон в Україні на сучасному етапі розвитку. Надмірне держрегулювання, корупція, непрозорість інститутів, бюрократія, «відкати» і нечесність при складанні держзамовлень не тільки знижують

ефективність державних службовців, але й приводять до значних економічних витрат бізнесу. У поганому інституціональному середовищі уряд замість того, щоб розміщати суспільні ресурси в стратегічно важливих галузях, таких як інфраструктура, охорона здоров'я, освіта або проекти з найбільш високою віддачею, направляє їх на «роздуті», переоцінені й непотрібні проекти. Пріоритети вибираються виходячи не із суспільних, а приватних інтересів чиновників.

В українських реаліях багато прийнятих законів залишаються формальністю, початі реформи не доводять до кінця, а інститути, будучи поганими, часом зовсім не виконують свої функції. Інститути самі по собі різноманітні й піддані проблемам, які вимагають різних тимчасових витрат. Одні можна вирішити розчерком пера й втілити протягом декількох місяців, інші, пов'язані з устояними традиціями й правилами, жадають зміни поколінь. Тому, втілюючи інституціональні зміни, необхідно сформувати для економічної системи перехідного типу механізм інституціональної адаптації, що дозволяв би робити ці зміни «м'якими» та ефективними в часі. Ефективна інституціональна адаптація дозволить економічній системі перехідного типу забезпечити хороші умови для досягнення високого рівня конкурентоспроможності.

Висновки та пропозиції. Проведені дослідження дозволяють автору зробити висновок про те, погана адаптація інституціональної системи України до викликів часу – серйозна перешкода для росту її міжнародної конкурентоспроможності. Вирішуючи проблему формування ефективного механізму інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу важливо пам'ятати, що кінцевою метою є не поліпшення інституціонального розвитку системи, а збільшення рівня її міжнародної конкурентоспроможності. Для підвищення ефективності механізму інституціональної адаптації економічної системи перехідного типу потрібно постійно контролювати з боку держави витрати на утримання формальних інститутів, а також здійснювати постійну кадрову «чистку» самого державного апарату з метою ліквідації присвоювання його окремими членами інституціональної трансформаційної ренти в особистих цілях в ході реформ.

Список літератури:

1. Решетило В. П. Синергетика потенціального і актуального в становленні і розвитку інституціональних систем / В. П. Решетило // *Економічна теорія*. – №1. – 2006. – С. 20-27.
2. Веблен Т. Теорія празного класу: Пер. с англ. / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1986. – 367 с.
3. Норт Д. П'ять тезисів об інституціональних змінах / Д. Норт // *Квартальний бюлетень клубу економістів*. – 2000. – Вип. 4. – С. 9-21.
4. Яременко О. Л. Інституціональні підвалини перехідних процесів у економіці: автореф. дис. ... д. е. н. за спеціальністю 08.01.01 – Економічна теорія; ХНУ ім. Каразіна, 1997.
5. Kaufman D. *The Cost of Corruption*. – Washington, DC: World Bank, 2004. – 320 p.
6. World Economic Forum. 2000-2013. *Global Competitiveness Report 2000-2013*. – N. Y. Oxford University Press.
7. Нортон Д. Інститути і інституціональні зміни / Д. Нортон. – М., 1997. – 350 с.

Цыбульская Э. И.

Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»

ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ПЕРЕХОДНОГО ТИПА

Резюме

Исследованы теоретические вопросы формирования механизма институциональной адаптации экономической системы переходного типа. Показано, что для переходной экономики Украины характерно резкое повышение расходов содержания формальных институтов и возникновение людей, присваивающих трансформационную институциональную ренту.

Ключевые слова: механизм, адаптация, институциональные изменения, экономика переходного типа, трансформационная рента.

Tsybulska E. I.

Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»

FORMATION OF INSTITUTIONAL ADAPTATION MECHANISM IN TRANSITION ECONOMIC SYSTEM

Summary

The theoretical aspects of formation of the institutional adaptation mechanism in transition economic system are investigated. It is shown that the Ukrainian transition economy is characterized by a sharp increase in costs of current formal institution maintenance and by appearance of rent-seeking people that assign a transformational institutional rent.

Key words: mechanism, adaptation, institutional change, transition economy, transformational rent.